

Murat Ertaş

<https://orcid.org/0000-0003-0392-1545>

PhD Student, Bitlis Eren University, Institute of Graduate Education, Department of History of the Republic of Turkey, Türkiye, muratertas.34@gmail.com

Atf Künyesi | Citation Info

Ertaş, M. (2025). Meşrutiyetten Cumhuriyete Osmanlı Parlamentoculuğu (1876–1923). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (4), 690-703.

Meşrutiyetten Cumhuriyete Osmanlı Parlamentoculuğu (1876–1923)

Öz

Bu çalışma, Cumhuriyet Devrimlerinin yalnızca Cumhuriyet ile başlamadığını, aksine tarihsel bir arka plan, köklü bir geçmiş ve güçlü bir mirasın devamı olduğunu göstermeyi amaçlamaktadır. Osmanlı'nın son dönemlerinde yurt dışında faaliyet gösteren Genç Osmanlılar Cemiyeti, ilk büyük siyasi girişim olarak 1876'da Kanun-ı Esasi'nin ilanını sağlamış ve Birinci Meşrutiyet başlamıştır. Ancak anayasa 1878'de II. Abdülhamid tarafından askıya alınmış, böylece meşruti düzen kesintiye uğramıştır. Ardından Osmanlı aydınları "Jön Türkler" adıyla yeni bir hareket başlatmış, ulusal egemenlik, özgürlük ve parlamenter yönetim talepleri öne çıkmıştır. Balkan baskılarıyla 1908'de II. Meşrutiyet ilan edilmiş, on bir yıl süren bu dönem parlamenter sistemin kökleşmesine ve siyasal tartışmaların güçlenmesine zemin hazırlamıştır. 1913 sonrasında İttihat ve Terakki iktidarı yenileşme çabalarına yeni bir yön kazandırmış, çok partili ve liberal demokrasi anlayışı sonraki kuşaklara miras olmuştur. Böylece Osmanlı Devleti, 1918'deki Mondros Mütarekesi'ne anayasalı ve parlamentolu bir rejimle girmiş, 1876–1923 deneyimleri Cumhuriyet inkılaplarının tarihsel temelini oluşturmuştur.

Anahtar Kelimeler: Meşrutiyet, Cumhuriyet, İnkılap, Parlamento

From the Constitutional Monarchy to the Republic: Ottoman Parliamentarism (1876–1923)

Abstract

This study aims to demonstrate that the Republican Revolutions did not begin solely with the proclamation of the Republic but were instead the continuation of a historical background, a deep-rooted past, and a strong legacy. In the final period of the Ottoman Empire, the Young Ottomans Society, operating abroad, initiated the first major political movement, which led to the promulgation of the Kanun-ı Esasi in 1876 and the beginning of the First Constitutional Era. However, in 1878 Sultan

Abdulhamid II suspended the constitution, thereby interrupting the constitutional order. Subsequently, Ottoman intellectuals launched a new movement under the name of the Young Turks, emphasizing demands for national sovereignty, freedom, and parliamentary governance. Under pressure from the Balkans, the Second Constitutional Era was proclaimed in 1908, and this eleven-year period laid the groundwork for the consolidation of the parliamentary system and the intensification of political debates. After 1913, the rule of the Committee of Union and Progress gave a new direction to reform efforts, and the understanding of multiparty and liberal democracy was transmitted to later generations. Thus, the Ottoman Empire entered the Armistice of Mondros in 1918 as a constitutional and parliamentary regime, and the experiences of 1876–1923 formed the historical foundation of the Republican revolutions.

Keywords: *Constitutional Era, Republic, Revolution, Parliament*

Giriş

Modernleşme kavramı, tarihsel süreçte her ülkede toplumsal, geleneksel, ekonomik ve siyasal düzenlerin modern düzenlemelerle yer değiştirmesi evresidir. Gelişme olarak kabul edilen bu dönemde ülkeler, modernlik ile tanışma şekline bağlı ve geleneksel kültürün gelişmişlik seviyesine göre farklı yöntemlerle modernleşmektedirler.

Modernleşme sürecinde en önemli rolü, modernliği benimseyen aydınlar üstlenir. Bu aydın zümresi, ülkelerini çeşitli evrelerden geçirerek modernleştirir. Sürecin ilk evresi, modern düşüncüyü benimseyen bir aydınlar topluluğunun oluşması ve güç kazanmasıdır. İkinci evrede ise bu aydınlar, iktidarlarını pekiştirerek devleti modern bir yapıya dönüştürürler. Üçüncü evre, devletin toplumsal ve ekonomik dönüşüm yoluyla iktidarını sağlamlaştırdığı dönemdir. Dördüncü ve son evre ise toplumsal bütünleşmenin gerçekleştiği süreçtir. Türkiye tarihi bu çerçevede ele alındığında, birinci evre 1789-1908 yıllarını kapsarken; ikinci evre ise 1908'den 1923'e kadarki süreçte Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla sonlanan modernleşmeci zümrenin iktidarlarını pekiştirdikleri dönemi ifade eder (Alpkaya, 2002). Bilindiği üzere özellikle Fransız İhtilalinden sonra çok uluslu imparatorluklar özelinde daha belirgin olmak üzere yayılmaya başlayan fikri cereyanlar ve bunların yansıması olan siyasal, sosyal, kültürel vb. hareketler tüm dünyayı etkisi altına almıştır. Özellikle Tanzimat döneminde hukuksal, siyasal, eğitim, maliye ve edebiyat alanlarında başlayan değişim sonraki dönemlerde temel teşkil eden reformların ve modernleşme yolunu açan bir sürecin başlangıcıdır.

İşte bu süreçte Genç Osmanlılar ismi sıkça duyulmaya başlanmıştır. Genç Osmanlılar Tanzimat döneminde doğan elit aydın grubun bir kısmının oluşturduğu idealist akımın üyeleri olup, en önemli amaçları toplumu değiştirme düşüncesini ilke edinerek hükümetin icraatını kontrol edecek parlamenter (meşrutî) bir yönetimi esas kılmaktı (Tekin, 2003). Çok geçmeden Abdulaziz devrildi, Mithat Paşa'nın öncülüğünde 1876'da I. Meşrutiyet ilan edildi (Çavdar,

1991). Ancak bu devre Sultan II. Abdülhamit'in 14 Şubat 1878 tarihli İrade-i Seniyesi ile sona erdi. Kanun-ı Esasi'nin uygulanmadığı bu dönem, 23 Temmuz 1908'de, II. Meşrutiyet'in ilanı üzerine son buldu (Albayrak, 1999). Bazı aksaklıklara rağmen, toplamda on yılı aşkın süre devam eden Meşrutiyet Parlamentoculuğu, siyasete yönelen bir kitlenin oluşmasını, “tebaa” anlayışından “vatandaş” kimliğine geçişi ve siyasal bir kamuoyunun doğuşunu mümkün kılmıştır. Siyasete olan ilgi artarken, emekçi örgütleri, kitle toplantıları, gösteriler, grevler, boykotlar ve dernekler aracılığıyla halk siyaset sahnesinde etkinlik kazanmış, özgürlük alanı genişlemiştir.

Bu siyasal kültür birikimi sayesinde, 1918-1920 arasındaki bunalım dönemine karşı çözüm odaklı bir tutum geliştirilmiştir. Çünkü Türkiye, ateşkes dönemine bir mutlak monarşi olarak değil, anayasal ve parlamenter bir rejimle girmiştir. Özellikle kuvvetler ayrılığı ve hükümetin meclise karşı sorumlu tutulması gibi önemli anayasal ilerlemeler, 1876-1908 arasındaki gelişmelerle birlikte Cumhuriyet'e yönelişin “tarihsel mirası”nı oluşturmuştur (Tanör, 2002).

1. Genç Osmanlıların Sahneye Çıkışı ve Cumhuriyet Düşünceleri

Cumhuriyet sözcüğü, Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk kez Padişaha bir uyarıda 1848'de kullanılmıştır. Bu uyarıda Padişaha, “*saltanatın elden gidiyor, bu adam (Mustafa Reşit Paşa) cumhuriyet ilan edecek*” denilmişti. Ama yapılan bu ikazdan anlaşılması gereken, herhalde bugün düşünülen şekilde bir cumhuriyet yönetimi kurulacağı değil ancak padişahın yetkilerinin sınırlandırılacağı yani meşruti yönetimin bahse konu olmasıdır (Albayrak, 1999). Bu düşünce doğrultusunda nihayet 1865'te meşruti yönetim biçimini hedefleyen Yeni Osmanlılar Cemiyeti kurulmuştur. Bu cemiyet Osmanlılar arasında kurulan ilk büyük siyasi teşekkül olup, Londra ve Paris'de faaliyet yürütüyordu (Karpat, 1996). Yeni Osmanlılar öncülüğünde başlayan meşrutiyet mücadelesi, Ali Paşa'nın görevden alınmasının ardından Namık Kemal ve arkadaşlarının yurda dönmesiyle birlikte, ülkede oluşan elverişli ortam sayesinde yavaş da olsa ilerleme kaydetmiştir. Ancak bu mücadele, gerçekte başarısızlıkla sonuçlanan I. Meşrutiyet'in ardından, başarılı bir sonuca ulaşan II. Meşrutiyet'e kadar, otuz yılı aşkın bir süre boyunca devam etmiştir. Her ne kadar bu ikinci mücadeleyi “Jön Türkler” başlatmış olsa da, onların düşünsel dayanakları yine meşrutiyetin ilk öncüleri olan Namık Kemal ve arkadaşlarının fikirlerine dayanmaktaydı (Ülken, 1998). Genç Osmanlılar arasında, Namık Kemal, Ali Suavi ve Ziya Paşa özellikle Avrupa'ya kaçarak sürdükları milletin haklarını koruma gayesi ile ulusal egemenlik, özgürlük ve parlamentoyla idare konularında halkı aydınlatmaya özen göstermişlerdir. Ancak üçü de Cumhuriyet yönetimine sıcak bakmıyordu (Karal, 1980, s.26). Genç Osmanlılar arasında Cumhuriyeti rejim olarak istemeyenler olmakla beraber,

Cumhuriyet'in iyi bir y6netim biçimi olduğunu savunanlar da bulunmaktaydı. 6rneğin, Mehmet Bey'in 6nc6l6đ6nde bir grup Cumhuriyet tarzı y6netimi savunuyordu.

Diğer taraftan Ziya Paşa meşrutiyetçi olmakla beraber J.J. Rousseau'nun Cumhuriyetçi g6r6şlerinden kısmen de olsa etkilenmişti. H6rriyet Gazetesi'nin 99. sayısında yayınladığı bir makalesinde bu sistemi 6verek; ... *"Cumhuriyet y6netiminde İmparator, Padişah veya Sadrazam... yoktur. 6lkenin sahibi halktır. Cumhuriyet y6netiminde milyonlarca halk, birkaç kişinin h6km6ne ve keyfine tabi olmayıp; herkes 6zg6rl6k hakkını korumada serbesttir. Cumhuriyet y6netiminde bir millet meclisi olur ve 6yelerini halk seğer"* diyordu (Albayrak, 1999, s. 27-28).

Aydınların siyasi reform ve meşruti monarşi talebi, padişah ve ęevresinin Osmanlılık siyaseti uygulama isteği ile dış devletlerin baskısının birleşmesi sonucunda, hen6z tahta ęıkan II. Abd6lhamit, 23 Aralık 1876 tarihinde Osmanlı Devleti'nin ilk anayasası olan Kanun-i Esasi'yi ilan etti. Bu hadise, Osmanlı tarihinde I. Meşrutiyet olarak isimlendirilen ve 1908 yılına kadar devam edecek olan s6recin başlangıcıdır (Karpat, 1996). Ancak Kanun-ı Esasi ile amaçlanan hukuksal gayeler geręekleřmediđi gibi, d6ř6len diplomatik ve siyasi amaçlarda geręekleřmemiřtir. II. Abd6lhamit, Cevdet Paşa gibi d6nemin g6çl6 bir fig6r6n6n yardımıyla Kanun-ı Esasi'nin mimarlarını asılsız suçlamalarla ve formalite yargılamalarla birer birer temizledi. Mithat Paşa'nın payına en ağır ceza d6řt6. Yine ucuz kurtulan Namık Kemal oldu ve Ege Adası'na s6r6ld6. II. Abd6lhamit'in bir diğer 6nl6 paşası olan Vefik Paşa'nın yardımıyla 13 şubat 1878'de Meclisi dağıttı (Berkes, 2010). Fakat bu olumsuzluklara rağmen 1876'da bir Kanun-i Esasi'nin ilan edilmesi onların belli bir yol kat ettiklerini g6sterir. Bu olay, 6lkenin siyasi tarihi bakımından parlamenter sistemin 6nemli bir başlangıç noktasını oluşturur. Zira bu d6nem geręek amacına ulaşmamış olsa da daha sonraki kuşaklara siyasi 6zg6nl6k anlayışı ve muhalefet duygusu aşılanabilmiştir (Albayrak, 1999).

2. 6rg6tlenmiş Muhalefet: J6n T6rkler

J6n T6rk kavramı, II. Abd6lhamit'in baskıcı y6netimine karşı baş kaldıran farklı muhalefet gruplarının tamamına verilen ortak isimdir. J6n T6rk grupları kendi aralarında Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceğine ilişkin d6ř6nceler ve siyasi g6r6ř bağlamında birbirinden oldukça farklı g6r6şleri savunmaktaydılar. J6n T6rkler iki noktada ortaklaşıyorlardı. Bunlardan ilki 1876 Kanun-i Esasi'nin tekrardan y6r6rl6đe girmesi, ikincisi ise Meşrutiyetçi Osmanlıcı tutumlarıydı (Somel, 2001). Neticede II. Abd6lhamit'in Kanun-i Esasi'yi y6r6rl6kten kaldırması ve reformları askıya alması 6zerine İmparatorluk sınırları içinde başlayan m6cadele, daha sonraları yurt dışında gizli cemiyetler kurularak devam etti. Bu cemiyet 6yeleri zamanla J6n T6rkler diye tanındı (Karpat, 1996). II. Abd6lhamit, bir yandan

modernleşmenin siyasal boyutunu göz ardı ederken, diğeryandan özellikle eğitim kurumları ve maliye alanı başta olmak üzere devleti çeşitli yönleriyle modernleştirme çabasına girişmiştir. Bu durum, yeni eğitim kurumlarının ülke genelinde yaygınlaşmasıyla birlikte reformcu seçkinlerin tabanını güçlendirmiştir. Ancak modernleşmenin siyasal yönünün baskılanması, Abdülhamit'e karşı ciddi bir muhalefetin oluşmasına zemin hazırlamıştır. "Jön Türkler" olarak bilinen bu muhalif grup, özellikle yurt dışındaki yayınları aracılığıyla toplumsal tabanlarını genişletmiş, bu sayede onları etkileme ve bilinçlendirme konusunda önemli ilerlemeler kaydetmişlerdir. Böylelikle modernleşme sürecinin eksik kalan siyasal boyutunu tamamlamaya çalışmışlardır (Alpkaya, 2002). İşte bu doğrultuda ilk örgütlenmiş muhalefet grubu 1889'da, Fransız Devrimi'nin 100. Yıl dönümünde kuruldu (Lewis, 2000).

3. İttihat ve Terakki Cemiyetinin Kurulması ve Faaliyetleri

1 Mayıs 1889'da Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de İttihat-ı Osmanî Cemiyeti isminde gizli bir topluluk kuruldu. Cemiyetin kuruluşu, 1789 Fransız İnkılabı'nın 100. yılına denk gelmekteydi. Kurucuları arasında Arapkirli Abdullah Cevdet, Ohrili İbrahim Temo, Kafkaslı Çerkes Mehmet Reşit ve Diyarbakırlı İshak Sukuti bulunuyordu (Eyicil, 2002). Batıda Jön Türkler olarak bilinen Genç Türkler, Yeni Osmanlılar'ın devamı niteliğindediydi. Diğeryandan Genç Türkler, Yeni Osmanlılar gibi örgütlenip çalışmalarını sürdürdüler. Osmanlı İmparatorluğu'nun nasıl kurtulacağı sorununa yoğunlaşarak çeşitli çözüm önerileri sundular. Onlara göre çözümün iki temel yolu vardı: diğerytopluluklara kanun önünde eşitlik tanımak ve meşruti bir hükümet kurarak Padişah'ın yetkilerini sınırlamaktı (Kocabaş, 1991). Cemiyet, 1892 yılından itibaren hem yurt içinde hem de özellikle Londra, Paris, Kahire ve Cenevre gibi yurt dışı merkezlerde teşkilatını kurmuştur. Daha sonra adı Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak değiştirilmiştir. Prens Sabahattin, Mizancı Murat ve Ahmet Rıza gibi dönemin önde gelen isimleri cemiyetin üyeleri arasında yer almıştır (Kodaman, 2002). Cemiyet, örgütlenme biçimini Farmason ve Karbonari gibi gizli örgütlerden esinlenerek oluşturmuştur. Üyeler, küçük hücreler halinde teşkilatlanmış ve her hücreye özel bir numara verilmiştir. Kısa sürede örgüt genişlemiş; Mülkiye, Bahriye, Harbiye ve Topçu Mühendishanesi gibi okullarda da benzer hücre yapıları oluşturulmuştur.

İllegal ve anayasacı örgütlerin bu okullarda toplanmasının nedeni, öğrencilerin diğeryokullardan farklı olarak çağdaş bir eğitim almaları ve özellikle Fransızca başta olmak üzere yabancı dil öğrenmeleriydi. Bu nedenle, öğrencilerin siyasal eylemlerdeki etkinliği ve zaman zaman öncülüğü yakın tarihlere kadar sürdü (Çavdar, 2004). Cemiyet üyeleri muhalefeti tek çatı altında toplamak amacıyla, 4-9 Şubat 1902 tarihlerinde, Paris'te İlk Osmanlı Liberalleri Kongresi'ni toplamayı başardı. Bu kongreye katılan "Arap, Türk, Kürt, Rum, Ermeni, Çerkez

ve Musevi delegenin tek ortak görüşleri, II. Abdülhamit'in Osmanlı İmparatorluğu'na Padişahlık edecek yetenekte olmadığıdır" (Albayrak, 1999). Ancak fikir ayrılığı dolayısıyla cemiyet ikiye ayrıldı. İki grup farklı cemiyetler halinde muhalefet faaliyetlerini yürütmeye devam ettiler (Kodaman, 2002). Bunlardan birincisi; ideolojik bakımdan Auguste Comte'un pozitivizmini benimseyen ve Ahmet Rıza Bey'in lideri olduğu grup; ikincisi de Edmond Demolins ve Frederic Le Play'in görüşlerinden esinlenerek kendi görüşlerini oluşturan Prens Sabahattin Bey'in topluluğudur.

Ahmet Rıza Bey Grubu, muhalefetini "Meşrevet" gazetesi aracılığıyla sürdürmüştür. Bu gazetenin ismi büyük olasılıkla, devlet yönetiminde "danışma" anlamına gelen meşveret anlayışına duyulan özlemin bir yansıması olarak seçilmiştir. Gazetenin başlığında yer alan slogan olan "nizam ve terakki" ise pozitivistlerin benimsediği bir slogandır. Lewis'e göre, muhtemelen bu pozitivist etkiyle, o dönemde İstanbul'daki topluluk adını İttihat-ı Osmani'ye yerine İttihat ve Terakki olarak değiştirmiştir. Berkes ise, İttihat ve Terakki kavramlarının kökenini Namık Kemal'in düşüncelerine dayandırır. 1904 yılı civarında kurulan birçok örgüt, bu iki kavramı isimlerinde kullanmış ve söz konusu kelimeler sürekli yer değiştirerek farklı biçimlerde örgüt adlarında yer almıştır (Albayrak, 1999).

Prens Sabahattin ise;

"Adem-i merkezileştirilmiş ve federal bir Osmanlı devleti fikrini geliştirip savundu. İngiliz tarzında bir meşrutî monarşi, merkezi hükümetin asgari derecesini sağlayacaktı; geri kalan tarafına gelince, imparatorluğun farklı halkları ve toplumları bölgesel ve mahalli idare altında ve kolektif veya hükümet kontrolünden kurtulmuş bir kamu hayatı içinde istediklerini gerçekleştirebilir ve haklarını koruyabilirdi" (Lewis, 2000, s. 201-202).

Prens Sabahattin'in fikirleri başlangıçta elde ettiği bazı başarılarla rağmen sonrasında güç kaybetti. Gönüllerini kazanmak için çok çabaladığı Hristiyan milletler, Osmanlı federasyonu düşüncesine çok da sıcak bakmadılar ve siyasal hedeflerini hep birlikte imparatorluğun dışında gerçekleştirmeye dönük tercih ettiler. Ayrılıkçı milliyetçiliğin ve yabancı emperyalizmin gittikçe artan tehdidi ademi merkezîyeti bir intihar formülü olmasa bile imparatorluğu yıkmaya dönük tehlikeli bir formül olarak gösterdi. Reformculara, ne ademi merkezîyet ne de özel teşebbüs fazla çekici gelmemişti. 1902-1906 arasında Genç Türk Hareketi büyümeye ve yayılmaya devam etti (Lewis, 2000). XX. yüzyıl başlarında iki önemli hadise, Jön Türkler'i de diğer ulusların aydınları gibi etkilemiştir. Bu iki olay, Rus-Japon savaşı ve Çarlık Rusya'daki 1905 devrim girişimidir (Çavdar, 2004). Bu durum Türkiye'deki devrimcileri bir hayli cesaretlendirmiştir. Uzakdoğuda, meşrutîyet ile yönetilen Japonya, istibdadla yönetilen Rusya'yı yenilgiye uğratmış ve Rusya bunu demokratik kurumların üstünlüğünün bir neticesi

olarak kabul etmiştir (Lewis, 2000). 1907 yılında Selanik'te Osmanlı Hürriyet Cemiyeti kurulduğunda cemiyetin üyeleri arasında asker, sivil ve dini kadrolar oldukça fazlaydı. 27 Eylül 1907'de ise İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Osmanlı Hürriyet Cemiyeti biraraya gelerek Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti adını aldı (Kodaman, 2002). Bu birleşme Jön Türk hareketinin kontrolünü aydın bürokratlardan, mektepli subaylara geçirmiştir (Shaw & Shaw, 1983). İttihat Terakki her vilayet ya da kasaba çevresindeki taşra bölgesi için bir nevi kumanda merkezi konumundaydı. Merkezden uzaklaştıkça İttihat Terakki Cemiyeti'nin çalışma serbestliği artmaktaydı. Diğer taraftan harekete dahil olan üye sayısı da sürekli artış göstermekteydi. II. Meşrutiyet'in ilanı sıralarında Osmanlı İttihat Terakki Cemiyeti, Batı Anadolu ve Makedonya örgütlenmesini tamamlamıştı (Eyicil, 2002).

4. Parlamenter Sistemin Yeniden Doğuşu: II. Meşrutiyet (1908–1923)

Selanik'te devlet memurları ve subayların bir araya gelerek kurmuş olduğu ve öncülüğünü Ahmet Rıza Bey'in yaptığı cemiyet ile Osmanlı Hürriyet Cemiyeti birleştikten sonra ciddi bir güç elde ettiler. Bu birleşme sonrasında Jön Türk hareketi, Hıristiyanlar tarafından ciddi bir destek görmüş ve kuvvetini hızla arttırmıştır. Hıristiyan milletler, kurulması hedeflenen meşruti yönetim vasıtasıyla milli bağımsızlıklarını kazanmak amacı ile İttihat ve Terakki'yi destekliyorlardı. Diğer taraftan Prens Sabahattin ile Ahmet Rıza Bey'in taraftarları bir ittifak anlaşmasına vardılar. Böylece bütün Jön Türk grupları, 1908 hareketi öncesinde ortak bir gaye etrafında birleşmişlerdi. Bu gaye, II. Abdülhamit'in baskıcı yönetimini sonlandırmak ve Kanun-i Esasi'yi yeniden yürürlüğe koymaktı. Balkan halkının da verdiği destek sayesinde bu amaç 23 Temmuz 1908'de çok fazla kan akıtılmadan sonuçlandırıldı. Bu sayede Sultan Abdülhamit, halkın sevinç gösterileri arasında anayasalı, iki meclisli parlamenter sistemini ve bütün hürriyetleri tekrardan yürürlüğe koydu (Karpat, 1996). Dönemin gazetelerinde yer alan coşkulu yazılar bu gösterileri ateşlendiriyordu. Dönemin ünlü yazarı Mahmut Şevket şöyle yazıyordu: “Gücümüzü kıran, elimizi ayağımızı bağlayan bağları kopardık... Serbestsin, koşalım bizden önce ilerlemiş olanlara yetişelim...” (Kabacalı, 1994, s. 57).

1908 Devrimi dönemin aydınını şaşırtmıştır. Aydınlar için bu devrim hayal bile edilmeyecek bir olaydı. Bütün Osmanlılar özellikle Yeni Osmanlılar ve Genç Türkler bütün zor günlerin geride kaldığına inanıyorlardı. Anayasa yürürlüğe girmiş ve özgürlükler elde edilmişti. Toplum özgür olduktan sonra her şeyi halledebileceğine inanıyorlardı. Özgürlük, Batı kalkınmasının sihirli anahtarı olduğu gibi Osmanlı uyanışının sebebi olacaktı (Çavdar, 1970, s. 53-54). Cemiyet, başlangıçta iktidarı ele geçirmeme ve yalnızca “vatani” bir dernek olarak kalma kararı almıştı. Ancak buna rağmen, 1908 seçimlerinde kendi yandaşlarını aday göstererek Mebusan Meclisi üzerinde etkili olmaktan da geri durmadı. İttihat ve Terakki'nin bu

baskısını dengelemek hedefiyle Temmuz 1908 sonrası kurulan muhalif Ahrar Partisi, Mebusan Meclisi'ne yalnızca bir milletvekili gönderebildi (Karpas, 1996, s. 38). Batılılaşma sürecinin ortaya çıkardığı yeni aydın kesim, Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte meşru bir zemin kazanarak iktidara ortak olma fırsatı elde etti. Klasik Osmanlı monarşisi döneminde aydınların iktidara ortak olma ya da onu etkileme gücü son derece sınırlıydı. Ancak meşrutî monarşinin kurulmasıyla birlikte bu yeni zümre, iktidara katılma imkânına sahip oldu. Fakat bunu gerçekleştirebilmenin tek yolu, orduyla işbirliği yapmaktan geçiyordu.

II. Meşrutiyet'in ilk günleri, iktidara beklenmedik bir şekilde ortak olan asker-sivil ve batıcı aydınların ne kadar güçlü olduklarını ölçme tecrübeleriyle geçti. Bu arada Ahrar Fırkası'nın öncülük ettiği İttihat ve Terakki karşıtı muhalefet, örgütlenme, gösteri ve toplantı hakkından ve basın özgürlüğünden kaynaklanan yeni haklarla, meşrutî ortam içerisinde İttihat ve Terakki'nin yalnız olmadığı uyarısını yapıyordu (Alkan, 2002). Cemiyet, 31 Mart Vakası'nı fırsat gören bu hareketi destekleme bahanesiyle İttihadı Muhammedi, Fedakarını Millet, Ahrar ve Heyeti Müttefika-i Osmaniye partilerini kapattı. II. Abdülhamit'in yerine V. Mehmet (1909-1918) getirildi (Karpas, 1996). Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nda parlamento aracılığıyla ilk kez anayasa değişikliği yapılarak padişah yetkilerinin kısıtlanması ve hükümeti meclise karşı sorumlu duruma getirilmesi sağlanmıştır. Bunun sonucunda, modernleşmeci zümre kendi konumlarını güçlendirmek amacı ile kanunlar ve sivil halk düzeyinde bazı siyasi, ekonomik ve toplumsal düzenlemeler gerçekleştirmişlerdir (Alpkaya, 2002). İşte bu düzenlemeler sayesinde daha önce gizli faaliyetler içerisinde olan cemiyetler yasal bir statü kazanmış oldu, yeni cemiyet ve partiler kurulmaya başlandı. Bundan sonraki dönemde özlemi duyulan siyasi özgürlük ortamına kavuşuldu, basında hemen herşey yazılıp tartışılmaya başlandı. Bu özgürlük ortamından, diğer milletlerin cemiyetleri de fazlasıyla yararlanmışlardır. Kendi hedeflerine ulaşabilmek için de imparatorluğun bir an evvel çökertilmesi konusundaki faaliyetlerini hızlandırmışlardır. Denebilir ki, Cumhuriyetin temellerinin hazırlanmasında bu ortam büyük ölçüde etkili olmuştur (Albayrak, 1999). 1908'de hürriyetin ilanıyla birlikte oluşan özgürlük ortamı sayesinde, fikir tartışmaları daha serbest ve rahat bir şekilde yapılmaya başlandı. Bu tartışmalar zamanla çeşitli yayınlarda derlendi. Ortak amaç, imparatorluğu yıkıma götüren süreci durdurmak ve onu mevcut dünya düzeninde yeniden güçlü bir konuma getirebilmektir. İslamcılar, bazı farklı görüşlere rağmen birlik içinde hareket etmeyi başarırken, yenilikçiler bu birliği sağlayamayarak iki ayrı kola ayrıldılar: Batılılar ve Türkçüler (Karpas, 1996). Ziya Gökalp'ın çevresinde toplanan Türkçüler (Türk Yurdu, Küçük Mecmua, Genç Kalemler gibi dergilerle), Türk Ocağı gibi bir kültür faaliyetleri gerçekleştiren bir müesseseye sahip olmuşlardır. Türkleşmek, yıkılmakta olan bir imparatorluğun kurtuluşu için tek çıkar yol olarak

görmüştür (Tunaya, 2004). Milliyetçiler, devlet yöneticilerini etki altına almayı başarınca devletin yenileşme konusundaki tutumu daha da belirgin bir hal aldı. Yenileşmenin gerçekleştirilmesi aracı olarak “laiklik” ana siyaset halini alıyordu. Nitekim son zamanlarda batı kültürünün aktarılmasına karşı ortaya konulan kayıtlar önemini yitiriyordu. 1916 ile 1918 yılları arasında İttihat ve Terakki Partisinin genel kurul toplantılarında ön plana çıkan laiklik bu açıdan milliyetçiliğin diğer iki ana cereyanla olan ilişkilerini gösteriyordu. Dünya Savaşı son bulduğunda Türkiye’de ayakta kalan tek ideoloji milliyetçilik ideolojisiydi. 1918’den sonra meydana gelen hadiseler ise milliyetçiliği Turancılıktan arındırıp yaymaktan başka bir yol bırakmıyordu.

1913’ten sonra İttihat ve Terakki’nin savunduğu yenileşme düşüncesi ve girişimleri, yeni bir siyasal dönemin başlangıcını oluşturdu. Cumhuriyet döneminde bu siyaset önemli değişikliklere uğrayarak yeniden ele alınsa da, yenilikçilerin bu öncü katkılarından bahsedilmedi. Jön Türklerin yaptıkları, küçük de olsa yeni bir yol açılmasına hizmet etmişti. Şeriat mahkemelerinden alınan aile hukuku davaları sivil mahkemelere devredildi. Adli konularda tüm yetki Adliye Nazırı’na verildi. Çok eşlilik öylesine sınırlandırıldı ki, neredeyse imkânsız hale geldi. Edebiyat ve Tıp fakültelerine kız öğrenciler kabul edilmeye başlandı ve kadınların özgürlükleri hakkında kitaplar yazıldı. Laik temelli eğitim kurumları, din ulemasının etkisinden kurtarıldı. Kur’an-ı Kerim ve bir kısım dua Türkçe diline çevrildi. Ekonomik alanda ise İttihat ve Terakki, kapitülasyonların kaldırılması kararını aldı ve milli bir banka kuruldu.

İlginç olan, Jön Türklerin en büyük başarısızlığı yaşadıkları alana en büyük katkıyı sağlamış olmalarıdır. Bağımsızlık mücadelesinde benimsedikleri çok partili, liberal demokrasi görüşü takip eden kuşaklara da aktarılmıştır (Karpata, 1996). Ancak Osmanlı Devleti’nden ve devleti simgeleyen saltanat kurumundan vazgeçmeyen İttihat ve Terakki, Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı’nın yenilgisinin ardından, savaş sırasında izledikleri politikalar nedeniyle yargılanma korkusuyla ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Bu durumu fırsat bilen padişah, basına kısıtlamalar uygulamaya başlamış ve parlamentoyu feshetmiştir. Bu gelişmeler sonrasında, önceden İttihat ve Terakki içinde yer almasına rağmen örgütün politikalarına karşı olan bir grup, modernleşme yolunda Mustafa Kemal liderliğinde yeni bir mücadele başlatmıştır (Alpkaya, 2002).

5. II. Meşrutiyet’in Kalıntılarından Doğan Cumhuriyet

Tarihte büyük değişim ve dönüşümler, hem geçmişin reddi hem de ona bağlı atılımlar şeklinde gerçekleşir. Devrimci süreçlerde geçmişle hem bir kopuş hem de bir devamlılık söz konusudur. 1918-1923 yılları arasında yaşanan olaylar, geçmişle hesaplaşma ve onu aşma çabasıdır. Yani çok uluslu ve yarı bağımlı bir imparatorluktan, ulusal ve parlamenter bir devlete

geçişin ifadesidir. Ancak bu büyük dönüşümün temelinde, ona öncülük eden önceki dönemlerde yaşanan gelişmeler yatmaktadır (Tanör, 2002). Yeni Cumhuriyet'in Osmanlı Devleti'nden hangi yönleriyle ayrıldığı ve hangi açılardan onun devamı olduğu uzun süredir tartışılmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu kuşkusuz yeni bir başlangıcı sembolize ediyordu. Cumhuriyet'in başlarında gerçekleştirilen inkılaplar ve uygulamalar bu başlangıcın ilk adımlarıydı. Ancak Cumhuriyet, Osmanlı'dan birçok öğesini de birikim olarak devralmıştır. Osmanlı'dan kalan bürokrat, asker ve aydınlar yüzyılı aşkın deneyim ve ideolojik birikimle Cumhuriyet'e aktarılmıştır. Cumhuriyetin en büyük avantajlarından biri, Osmanlı'dan kalan parlamenter sistem deneyimine sahip, önemli bürokrat kadrolarını devralmasıdır. Cumhuriyetin ilk döneminde düşün dünyasını biçimlendiren kuşak, II. Meşrutiyet Dönemi'nde etkin kişilerden oluşmuştur. Demokratik yönetimin temel şartlarından biri olan bireyin siyaset ve devlet yönetimine ilgi duyması, doğrudan katılma isteği ve aydınların siyasi düşüncelerini farklı yollarla ifade edebilmesi, Meşrutiyet Dönemi'nin bir sonucudur. Bu çerçevede Cumhuriyet, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti geleneğine mensup kişilerin aktif rol oynadığı bir yönetim biçimidir.

Cumhuriyet yönetimi, genel olarak idareci, rasyonalist, dogmatik, pozitivist ve millî özellikleriyle modern Batı cumhuriyetlerinin birçok niteliğini taşımakla beraber; özellikle askerî, oligarşik, dayatmacı, seçkin, yalıtmacı, konstrüktivist ve en mühimi tarihe sırtını dönen yönleriyle kendine özgü bir idare tarzı ortaya koymuştur (Aslan, 2008). Cumhuriyetin bir süredir varolan yaygın değişimin sonucu olarak ortaya çıktığı söylenebilir (Yalçın, 2003). Nitekim II. Meşrutiyet ile hukuk birliğinin oluşturulması, yeniden bir meclis tesisi ve eğitimin genele yayılması ile yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin rotası aslında önceden oluşturulmuştu. *“Bu açıdan, yeni devlet, Cumhuriyetçi siyaset yapısıyla, toplumu bilimsel ve objektif yöntemle yeniden tesis etmenin, ilmi bir toplum meydana getirilebileceğini göstermiştir. Varolan tüm farklı toplum varyasyonlarının bu ilmi toplum ideasına göre dönüştürülebileceğine inanmıştır”* (Uyanık, 2002, s. 796).

Cumhuriyetin ilanıyla ekonomi alanında yeni atılımlar yapılmış olsa da, son dönem Osmanlı iktisadi yapısının etkileri Cumhuriyetin ilk yıllarında da kendini göstermiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin iktisadi değişim ve dönüşümü, Tanzimat'tan sonra şekillenmeye başlayan iktisadi hürriyetçilik, yani kapitalizm ve onun iktisat politikaları Osmanlı'dan Cumhuriyet'e büyük ölçüde etki etmiştir. Cumhuriyetin iktisadi yapılanmasının temel unsurları arasında Osmanlı iktisat yapısı, özel mülkiyet, bireysel girişim ve piyasa mekanizması yer alır. Osmanlı toplumsal düzeni bu yeni döneme neredeyse hiç bozulmadan aktarılmış, ayrıca Osmanlı toplumunun iktisadi yapısı Cumhuriyet döneminde de ortak bir ekonomik davranış biçimi

olarak devam etmiştir (Sayar, 2000). Bununla birlikte, sosyo-ekonomik alanda önemli bir değişim 1910'lu yıllarda yaşanmıştır. Özellikle İttihat ve Terakki liderliğinde geliştirilen Milli İktisat politikası, 19. yüzyılda yarı sömürgeleşme sürecine giren, Osmanlı topraklarında “milli” orta sınıfların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu gruplar arasında taşra burjuvazisi konumundaki eşraf da yer almaktadır. Bahsi geçen tabakalar, ülkenin ekonomik bağımsızlığı ve bütünlüğüyle ilgilenen ulusal orta sınıfı oluşturuyordu. Bu kesim, 1918 sonrasında dayatılan “yarı sömürge tipi köylü devleti” modelini kabul etmeyecektir. II. Meşrutiyet, sadece bir siyasal hareket olmakla kalmayıp, aynı zamanda önemli sosyal değişimlere ve yeni düşüncelerin ortaya çıkmasına da zemin hazırlamıştır (Toprak, 1984). Bu dönemde monarşik egemenlik anlayışı hem teori hem de pratikte köklü bir şekilde sarsılmıştır. Saltanat kurumu da bundan etkilenmiştir. Baskıcı bir hükümdarın zor kullanılarak meşruti düzene yeniden geçmeye zorlanması (1908) ve ardından gerçek meşruti atılımlar için hükümdarın tahttan indirilmesi (1909), saltanatı bir kurum olarak zayıflatmış; yüzyıllardır sahip olduğu kutsallık ve dokunulmazlık örtüsünü ortadan kaldırmıştır.

İşte 1918-1920 bunalımına karşı çözümler üretilebilmesinde, bu siyasal kültür birikiminin büyük payı vardır. Aydınlar da görülen siyasal öngörü, demokratik ve parlamenter usullere olan yatkınlık, ancak bu birikimle açıklanabilir (Tanör, 2002). Rustow'a göre Osmanlı Devleti'nden, Türkiye Cumhuriyeti'ne yönetim şemasının %85'i ve ordunun %93'ünü kalmış ve aynı işlevde çalışmaya devam etmiştir. Bu tespit dikkate alındığında, Cumhuriyet kendisinden önce başlayan mücadelenin sorumlusu ve devamı olmuştur. Osmanlı'nın anayasal tecrübe birikimi, Cumhuriyet anayasasının oluşumunda önemli bir rol oynamıştır. Osmanlı'da yasa devleti hedefine ulaşmaya çalışılması ve bu yönde kayda değer bir başarı sağlanması, Cumhuriyet'e geçişin ilk adımları olması bakımından büyük önem taşımaktadır.

Osmanlıdaki dualizmi ortadan kaldırıp radikal bir değişim sürecine giren Jön Türklerin düşüncesinden ilham alan Mustafa Kemal, Jön Türklerin yarım bıraktığı süreci tamamlamıştır (Aslan, 2008). Özellikle Tanzimat'la birlikte dil alanında önemli çalışmalar başlamış ve eğitimin bu doğrultuda yürütülmesi için çaba sarfedilmiştir. 3 Mart 1861 tarihinde *Mâarif Nezâreti'nin Vazifelerine Dair Mevâd* adı altında yollanan bir kayıta, 6. madde olarak, “*ikinci ve üçüncü dereceli okullarda öğretim dili Türkçe olacak ve öğretmenlerin bu dili iyi bilmeleri şartı aranacaktır.*” denilmiştir (Kodaman, 1999, s. 115). Dilde arınma işi bu sıralarda gelişmiştir. Genç Kalemler Dergisi'nde Türkçe yazılar yayınlandı (Karpaz, 1996). Kanun-ı Esasi'nin 18. maddesinde yer alan “*Tebaa-i Osmaniye'nin hidemat-ı devlette işe alınmak için devletin resmi dili olan Türkçeyi bilmek zorunludur.*” hükmü ise önce ittihad-ı anasır idealinin daha sonra ise cumhuriyetçi paradigmanın kritik eşiğinin dil olacağını gösteriyordu (Üstel,

2001, s. 167). Eğitim birliği hedefi, Cumhuriyet dđneminden önce de gündeme gelmiştir. Tanzimat ile birlikte eğitim alanında önemli çalışmalar yapılmış ve köklü değişiklikler gerçekleştirilmiştir. 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile eğitim faaliyetlerinin bir kamu görevi olduğu anlayışı ilk kez ortaya konmuştur (Akyüz, 1985). İttihatçıların dikkat çeken aktarımlarından biri de II. Meşrutiyet Parlamentoculuğu'ndan kaynaklanır. Türkiye, Mütareke dđneimine mutlak monarşi olarak değil, anayasalı ve parlamentolu bir rejim olarak girmiştir (Tanör, 2002). II. Meşrutiyet dđneminde siyasal ve kültürel alanda yaşanan bu değişimler, Cumhuriyet dđnemi siyasal ve kültürel dönüşümlerinin zeminini hazırlamıştır. Batılılaşma hedefi doğrultusunda toplumun düşünce yapısında yeni bakışlar ortaya çıkmış, millet hkimiyeti anlayışı da bu değişimin önemli bir sonucu olmuştur.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, Meclis-i Mebusn'ın 11 Ocak 1909 tarihli 9. toplantısında Kanun-ı Esasi'nin tadiline dair  teklif sunulmuş; bunlardan biri, "hkimiyet-i millye"ye ve meşrutiyete aykırı bazı maddelerin değiştirilmesine yönelikti. Kanun-ı Esasi'de yapılan değişikliklerle demokratik yasama ve yürütme organları oluşturulmaya çalışılmış; kuvvetler ayrılığı prensibi benimsenmiş, yasama daha ön planda tutulmuş ve klasik parlamenter sisteminin bilindik unsurları getirilerek, yeni bir anayasa niteliği kazandırılmıştır. "Hkimiyet-i millye" kavram ve ilkesi böylece anayasaya girmiştir.

İnsan hak ve özgürlükleri söylemi Tanzimat ve II. Meşrutiyet dđnemlerinde gelişmiştir. Diğer milletlere tanınan hak ve zgrlkler "Tebaa-i Devlet-i Osmniye'nin Hukuk-i Ummiyesi" başlığı altında toplanmıştır. Ayrıca II. Meşrutiyet ile Osmanlı topraklarının her koşulda bütünsel olma gerekliliği anlayışı ortaya çıkmış ve bu anlayış Kanun-ı Esasi'ye yansımıştır (Aslan, 2008). Bu anlayış, 1918-1920 yılları arasındaki sıçramanın mümkün olmasını sağlamış ve adeta bu sürecin tramplen görevi görmüştür. Bu nedenle net bir kopuştan çok, "tarihsel süreklilik içinde bir geçişten" söz etmek daha doğru olacaktır. Asıl kopuş ise 1922'den sonra gerçekleşecektir. Monarşinin mutlaklığından TBMM'nin mutlaklığına geçişin ara duraklarını ve özellikle I. Meşrutiyet ve II. Meşrutiyet'in oluşturduğu artık söylenebilir.

Sonuc

İkinci Meşrutiyet Dđnemi, Yeni Cumhuriyet için ciddi bir tecrübe laboratuvarı olmuştur. Bu tecrübenin yeni Cumhuriyete çok önemli katkıları olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti parlamenter rejimle, ağdaş devlet anlayışıyla, ağdaş fikirlerle, basın-yayın kültür hayatıyla bu dđnemde karşılaşmıştır. Dolayısıyla Cumhuriyetin hangi yolu ve yöntemi izleyeceği bu yıllarda belirlenmiş, nc kadroları bu dđnemde yetişmiştir. Türkiye Cumhuriyeti meclis hükümeti tarzı yönetim biçimine birdenbire, yani mutlak monarşiden çıkararak geçmedi. 1876'dan itibaren devam eden fakat özellikle 1908-1909'daki gelişmeler ile beraber Osmanlı

sistemi önce mutlak monarşiyi zayıflattı, yumuşattı ve daha sonra ondan meşrutî bir monarşî ortaya çıkardı. Daha net bir ifade ile belirtecek olursak; bütün kuvvetleri kendinde toplayan padişahıan yasama kuvvetinin kopartılıp bağımsızlaştırılması, kuvvetler ayrılığı ve bütün bu anayasal gelişmeler cumhuriyete yönelişin "tarihsel mirası"nı oluşturdu. Dolayısıyla savaşa anayasal ve siyasal öncülük eden TBMM rejiminin bu Meşrutiyet deneyimlerinden kuvvet almış olması son derece doğal ve mantıklıdır. Sonuç olarak, bu süreci deneyimleyen modernleşmeci bir grup, Mustafa Kemal liderliğinde Osmanlı İmparatorluğu'nu reddetmekle birlikte ağırlığı işgal karşıtlığına veren bir tutumla mücadeleye girişmiştir. Bu grup, 1922 sonlarında işgali sonlandırarak ilk hedeflerine ulaşmıştır. Ardından, geleneksel Osmanlı Devleti tasfiye edilerek 29 Ekim 1923'te Türkiye Cumhuriyeti kurulmuş ve modernleşmeci seçkinlerin iktidarı sağlanmıştır. Cumhuriyeti kuran kesim, İttihat ve Terakki'nin milliyetçilik ve modernleşme politikalarını laiklik ile de biraraya getirerek üç yönlü bir düzenlemeyi hayata geçirmiştir.

Kaynaklar

Albayrak, M. (1999). *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti'nin tarihsel gelişimi*. Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Alkan, A. T. (2002). Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e ordu ve siyaset ilişkileri. H. C. Güzel, K. Çiçek, & S. Koca (Ed.), *Türkler* (C. 14, ss. 765–781). Yeni Türkiye Yayınları.

Alpkaya, F. (2002). Farklı bakış açılarından Cumhuriyet'in kuruluşu. H. C. Güzel, K. Çiçek, & S. Koca (Ed.), *Türkler* (C. 16, ss. 338–346). Yeni Türkiye Yayınları.

Akyüz, Y. (1985). *Türk eğitim tarihi*. Ankara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Aslan, T. (2008). İkinci Meşrutiyet düşüncesinin Cumhuriyet'e tesirleri. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (21), 345–377.

Berkes, N. (2010). *Türkiye'de çağdaşlaşma*. Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.

Çavdar, T. (1970). *Osmanlı yarı-sömürge oluşu*. Ant Yayınları.

Çavdar, T. (1991). *İttihat ve Terakki*. İletişim Yayınları.

Çavdar, T. (2004). *Türkiye'nin demokrasi tarihi 1839–1950*. İmge Kitabevi Yayınları.

Eyicil, A. (2002). Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti. H. C. Güzel, K. Çiçek, & S. Koca (Ed.), *Türkler* (C. 13, ss. 228–244). Yeni Türkiye Yayınları.

Kabacalı, A. (1994). *Türk basınında demokrasi*. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Karal, E. Z. (1980). *Atatürk ve devrim*. Ziraat Bankası Kültür Yayınları.

Karpat, K. H. (1996). *Türk demokrasi tarihi*. Afa Yayınları.

- Kocabaş, S. (1991). *Jön Türkler nerede yanıldı 1890–1918*. Vatan Yayınları.
- Kodaman, B. (1999). *Cumhuriyet'in tarihi-fikrî temelleri ve Atatürk*. Süleyman Demirel Üniversitesi Yayınları.
- Kodaman, B. (2002). II. Meşrutiyet dönemi 1908–1914. H. C. Güzel, K. Çiçek, & S. Koca (Ed.), *Türkler* (C. 13, ss. 180–192). Yeni Türkiye Yayınları.
- Lewis, B. (2000). *Modern Türkiye'nin doğuşu* (Çev. M. Kıratlı). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sayar, A. G. (2000). *Osmanlı iktisat düşüncesinin çağdaşlaşması*. Ötüken Yayınları.
- Shaw, S. J., & Shaw, E. K. (1983). *Osmanlı İmparatorluğu ve modern Türkiye* (Çev. M. Harmancı). Yay Yayıncılık.
- Somel, S. A. (2001). Osmanlı reform çağında Osmanlılık düşüncesi (1839–1913). T. Bora & M. Gültekingil (Ed.), *Tanzimat ve Meşrutiyet'in birikimi* (C. 1, ss. 88–116). İletişim Yayınları.
- Tanör, B. (2002). *Türkiye'de kongre iktidarları (1918–1920)*. Yapı Kredi Yayınları.
- Tekin, N. T. (2003). *Ana hatlarıyla Türkiye Cumhuriyeti tarihi*. Çantay Kitabevi.
- Toprak, Z. (1984). *Türkiye'de millî iktisat (1908–1918)*. Yurt Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (2004). *Hürriyet'in ilanı*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Uyanık, M. (2002). Üç tarz-ı siyaset ve Türkiye Cumhuriyeti'ne etkisi. H. C. Güzel, K. Çiçek, & S. Koca (Ed.), *Türkler* (C. 14, ss. 790–798). Yeni Türkiye Yayınları.
- Ülken, H. Z. (1998). *Türkiye'de çağdaş düşünce tarihi*. Ülken Yayınları.
- Üstel, F. (2001). II. Meşrutiyet ve vatandaşın icadı. T. Bora & M. Gültekingil (Ed.), *Tanzimat ve Meşrutiyet'in birikimi* (C. 1, ss. 166–179). İletişim Yayınları.
- Yalçın, E. S. (2003). *Türkiye Cumhuriyeti tarihi'nin kaynakları*. Berikan Yayınları.